

**Norman Cohn: Európa démonai.
A boszorkányüldözés története.**
Corvina, Budapest, 1994, 326 old.

A kora újkori nagy európai boszorkányhisztéria és üldözési hullám régóta foglalkoztatja nemcsak a történészeket, hanem a szélesebb érdeklődő olvasóközönséget is. Az e tárgy körben született számos mű közé tartozik Norman Cohn könyve is, amelyben a szerző azt igyekszik bizonyítani, hogy a 16–17. században használt boszorkánysztereotípiák különféle eredetű elemekből alakultak ki, s egyes elképzelések gyökerei egészen az ókorig nyúlnak vissza. Eszerint az emberi társadalmon belül létezett egy másik, kis titkos társaság, amely az egész társadalom létét fenyegette, s olyan üzemeknek és szokásoknak hódolt, melyeket a köz förtelmesnek és emberellenesnek érzett. A könyvben egy olyan „történet” bontakozik ki az ókortól a 16–17. századig, amelyben a vádlók és a vádlottak mindig változnak, a vádak maguk viszont kísértetiesen hasonlítanak. A kisgyermek megölésével, vérük megivásával, emberevéssel, szexuális orgiákkal, titkos, sőt hatalmakkal kötött szövetséggel éppúgy vádolták az őskeresztényeket, mint később a keresztények az eretnekeket, a „boszorkányokat” vagy a zsidókat.

A könyv első felében a szerző a toposzok első antik előfordulásától a középkor végéig tekinti át a sztereotíp elemekből álló vád előfordulását és kisebb-nagyobb módosulását. A 2. században a római birodalom keresztény közösségeit csecsemők legyilkolásával, emberevéssel és vérfertőzéssel vádolták, köztük olyan befolyásos ember is, mint M. Cornelius Fronto szenátor, Marcus Aurelius császár tanácsadója. A keresztényekkel szembeni vádak közül jó néhányat azonban már korábban más közösségek vagy csoportok ellen is felhoztak. Cohn szemléletes példákkal, történeti leírásokkal (Sallustius, Dio Cassius, Plutarkhosz) bizonyítja,

hogy a rituális gyilkosság és az emberevő lakomák már jóval a kereszténység megjelenése előtt egy sztereotípiák jegyei voltak: a politikai hatalom megszerzése érdekében semmitől vissza nem riadó, összeesküvő szervezet vagy titkos társaság ismérvei. A kannibalizmus vádját a keresztények esetében óhatatlanul is erősítette a pogányok észjárásába nehezen beilleszthető úrvacsora motívuma. A perverz szexuális orgiák is beletartoztak az antikvitás államellenes összeesküvésről kialakult sztereotíp képébe. Livius például arról tudósít, hogy a római birodalomban betiltották a bacchanáliákat. Az orgiák rendezésének vádját később ugyanúgy, mint az emberevést a keresztények ellen fordították. A 2. századtól tehát a keresztényeknek mint az embertelenség megtestesítőinek megítélése a római világban engesztelhetetlenül ellenséges volt. Ebben feltehetően nagy szerepet játszott az, hogy az őskereszténységet végképp nem lehetett összeegyeztetni a római államvallással, amely inkább állami kultusz volt, nem pedig személyes, odaadó hit. A keresztények, éppen valóságuk millenáris jellegénél fogva, kizárták magukat az antik világból. Minden megnyilvánulásukkal tagadták azokat az értékeket és hitelveket, amelyek a római világ létét biztosították, így nem csoda, ha a pogányok szemében a társadalmat mindenáron megsemmisíteni akaró összeesküvőknek látszottak.

A 3. század elejétől azonban már fokozatosan megindult a keresztények betagozódása a római birodalom társadalmába, ami viszont magán a kereszténységben belül okozott töréseket (ld. montanisták). Most a világi hatalommal kompromisszumot kötő egyházak kezdtek az általuk eretneknek tekintett szakadókat (pl. manicheusokat, paulikánusokat, stb.) a keresztényeket ért korábbi

sztereotip vádakkal illetni. A keresztény középkorban az ókori eredetű toposzok újabb jelentéskörrel bővültek. Míg a görögök és a rómaiak szemében a szabados tivornyákon tobzódók, gyermekeket áldozók és azt elfogyasztók a társadalom, az emberiség ellenségei voltak, addig a középkori keresztények szemében ezenkívül még Isten ellenségei és a Sátán szolgálói is. Iszonyú tetteiket a Sátán és démonai sugallták, s ezek az ő érdekeiket szolgálták. Norman Cohn szerint, ahogy múltak a századok, a sötétség hatalmai egyre fenyegetőbbnek mutatkoztak ezekben a történetekben, s végül övéké lett a főszerep. A szexuális kicsapongások, perverziók, a gyermekölés és az emberevés fokozatosan mind új értelmet kaptak, s egy vallásos Sátán-kultusz megnyilvánulásai, az ördögimádás kifejeződései lettek. Végül az egész éjszakai orgiát már úgy képzeltek el, hogy az egy testi alakban jelen lévő démon vezetésével és közvetlen irányításával zajlik le. Mivel a 11. századig a nyugati kereszténységet jóval kevésbé bolygatták meg a szakadár vallási mozgalmak, mint a keleti kereszténységet, ezek a vádak csak ezt követően bukkantak fel ismét a középkori Európában a különböző, eretneknek nyilvánított irányzatokkal szemben, melyek ellen a törvény erejével léptek fel. Fokozatosan intézményesült az inkvizíciós eljárás, melynek során az egyházi hatóság kezdeményezte a vádemelést, a védőügyvéd pedig nem a vádlott védelmén fáradozott, hanem inkább beismerő vallomásra igyekezett rábírní (amit kínzással is szabad volt kicsikarni). A perekre a titokzatosság leple borult.

„A középkori eretneknek és a démonok I–II.” fejezetekben a szerző azt a folyamatot kíséri végig, melynek során az antik eredetű toposzokhoz kapcsolódó démonológiai koholmányok nem a melléktermékei, hanem az üldözések indítékai lettek, s amelyekhez tekintélye súlyával a pápaság is nyomatékot adott. Így minden újabb üldözés újabb hitelt és érvényt szerzett azoknak az elképzeléseknek, amelyek az üldözések indítékául és jogalapjául szolgáltak, s ezeket a képzelgéseket

aztán már maguktól értetődően igaznak fogadták el, előbb a tanult emberek (klerikusok) jó része, végül pedig az egész társadalom zöme. Sok embernek, különösen sok papnak és szerzetesnek egyre inkább rögeszméjévé vált, hogy az ördögnek és démonainak szinte mindent felülmúló hatalma van. Ezért került bele az abszolút gonoszról és embertelenről kialakult fogalmukba az ördögimádás is, az ókori eredetű vérfertőzés, csecsemőgyilkosság és kannibalizmus képével együtt.

A következő fejezetben (*Változó nézetek az Ördögről és hatalmáról*) Norman Cohn azokra a kérdésekre keresi a választ, hogy miért támadt ez a heves érdeklődés az Ördög iránt, hogyan lett belőle olyan félelmetes rögeszme, s hogyan hihették el, hogy a keresztény világot az Ördög közvetlen parancsnoksága alatt álló emberek összeesküvése fenyegeti? Vizsgálódását az Ótestamentummal kezdi, s megállapítja, hogy abban a gonosz hatalma jelentéktelen Isten mindenhatóságához viszonyítva. Az itt szereplő démonok (pl. Lilith) még a Jahve-előtti vallás maradványai, a Rácháb, Leviátán és Tehom-Rabbah néven említett sárkány pedig a babiloni teremtésmítoszból került át, s inkább az őskáoszt jelképezi, semmint a teremtett világban működő gonoszt. A Sátánról sem úgy szól az Ótestamentum, mint Isten nagy ellenfeléről és a gonoszság legfőbb megtestesüléséről, sőt éppen ellenkezőleg, ha nagyritkán megjelenik, nem annyira Jahve ellenfelének, inkább tettehársának mutatkozik. Cohn szerint a Sátán tulajdonképpen magából Jahvéből alakult ki, összhangban az Isten lényegéről alkotott fogalmak változásával. Kezdetben a világmindenség urát tekintették minden esemény előidézőjének, jónak és gonosznak egyaránt. A vallásos tudat fokozatos változásával azonban végül már képtelenségnek hatott, hogy közvetlenül Isten lehessen a felelős a gonoszságért. Ezen a ponton az Isten fenyegető és ártó funkciói különváltak a többitől, és megszemélyesítőjük a Sátán lett. Ezt a változást a Kr.e. 2. század és a Kr.u. 1. század vége között keletkezett apokaliptikus és apokrif irodalom tükrözi.

Az Újtestamentumban viszont már Isten félelmetes ellenfeleként jelenik meg a Sátán és az őt szolgáló démonok serege. A világ is két országra, Krisztus és a Sátán országára osztható. A Sátán azon fáradozik, hogy Krisztus országának terjeszkedését megakadályozza, Krisztusnak pedig az a küldetése, hogy elpusztítsa a gonoszságot. E küzdelem csak Krisztus második eljövetelekor dől el, amikor a Sátán végérvényesen vereséget szenved. A korai kereszténység felfogása szerint aki Istent féli, annak nem árthat az Ördög. Ha Isten megengedi, hogy a démonok megkísértsenek egy keresztényt, ezt azért teszi, hogy a keresztény embernek módja legyen megszegyeníteni őket, s egyúttal megerősítenie a maga hitét.

A középkor során azonban a Sátán hatalmának megítélésében hangsúlyeltolódás következett be: sokkal hatalmasabb és veszedelmesebb lett és sokkal több közvetlen köze lett az egyes keresztények mindennapi életéhez. Az Ördög és démonai testi alakban is képesek megjelenni a földön. A középkorban tehát már arra esett a nyomatek, hogy a démonok mindenütt jelen vannak és leleményesek, az emberek pedig viszonylag tehetetlenek családságaikkal szemben. Ebben a légkörben nagyon is hihetőnek tűnt az ördögimádó, titkos társaságok képzete. Ez a hiedelem a 14. század elejére már olyan mélyen bevérsődött a kor emberének tudatába, hogy a korábbi eretneknek bélyegzett laikus mozgalmak után immár egy egyházi szervezetet, a templomos lovagrendet is meg lehetett ezzel vádolni. A Clairvaux-i Bernát által a keresztények elé példaképpül állított, s alig két évszázad múltán már sátánimádónak kikiáltott templomos lovagok ügyének a szerző egy külön fejezetet szentelt (*A templomos lovagrend szétzúzása*).

A könyv második felében Norman Cohn az európai boszorkányhiedelmeket és üldözéseket elemzi. Először a 15–17. században kialakult sztereotip boszorkányképet ismerteti, majd e sztereotípiák kialakulását követi nyomon. Megállapítása szerint a boszorkány sztereotípiája négy tényezőtől öt-

vözödött. A boszorkányokról azt képelték, hogy 1) olyasvalaki, aki maleficiumot (varázslást) űz, természetfeletti úton, fekete mágia űzésével ártani tud; 2) az Ördög szolgálatába szegődött; 3) képes a levegőben repülni, gyermekeket, csecsemőket eszik; 4) olyan társaság vagy szekta tagja, amely szabályos időközönként gyűléseket, boszorkányszombatokat tart, s ezeken gúnyt űznek a keresztény vallásból, imádják az Ördögöt, aki vad szexuális orgiákon közösül az emberi nemből való szolgálival. Cohn külön-külön vizsgálja e négy tényező kialakulását, történeti fejlődését és változását. Megállapítja, hogy a maleficiumnak a 15–17. századi boszorkányperekben szereplő típusai egészen korai, ókori gyökerekre nyúlnak vissza. Ennek bizonyítására példák sorát vonultatja fel, különválasztva a laikus világ hiedelmeit és az egyházi álláspontját. Utóbbiak minden — ártó és jótévő — mágikus tevékenységet egyaránt a pogányság és a démonok megnyilvánulásának tekintettek. Az egyház hivatalos álláspontja a középkor folyamán fokozatosan hatni kezdett a világi hatóságokra is, és a 6. századtól kezdődően a germán népek szokásjogi törvényeit a mágia keresztény értelmezésének figyelembevételével módosították. Az ősi pogány törvények csak a maleficium formájában vettek tudomást a mágiáról, s azt is csak abból a szempontból ítélték meg, hogy milyen állítólagos károkat okozott az emberek életében, egészségében, vagyonában. Az egyház hatására viszont kezdett érvényesülni az a felfogás, hogy mindenféle mágia üldözendő bűncselekménynek, vallási vétségnek tekintendő. Mindez azonban a pogányság maradványainak felszámolásáért folytatott küzdelem része volt. A középkor derekáig a boszorkányság mint az eretnekiség egy válfaja még teljesen ismeretlen volt. Cohn szerint ez nagymértékben összefüggött a középkori bíraskodás gyakorlatával, amelyben a vádemelési eljárás volt szokásban. Vagyis a jogi csatát nem a társadalom és a vádlott, hanem a vádlott és az ellene vádat emelő magánszemély vívta meg, ahol a felperes dolga volt, hogy olyan

bizonyítékokat (vagy tanúkat) mutasson fel, amelyek a bírókat meggyőzhetik. Ellenkező esetben magára a vádlóra is súlyos büntetést szabhattak ki. A maleficium pedig — lényegénél fogva — majdnem bizonyíthatatlan volt. A Malleus Maleficarum, a boszorkány-üldözők híres kézikönyvének papi szerzői nem ok nélkül nehezményezték azt a tényt, hogy még a 15. század végén is sok helyen a vádemelési eljárás volt érvényben, s a boszorkánygyanús személyeket ezzel a módszerrel egyszerűen lehetetlen volt perbe fogni. Csak miután a vádemelési eljárás helyébe az inkvizíciós módszerek léptek, tették meg az első lépéseket a nagy boszorkányüldözés felé vezető úton. A következő jelentős lépés az volt, amikor a hagyományos maleficium-vádat összekapcsolták az eretnekségek sztereotípiáival.

A kora újkori boszorkányhisztéria kérdésének vizsgálata során a szerző nagy figyelmet szentel a népi hiedelemvilágban szereplő boszorkányképek is. Rámutat arra, hogy már az antikvitásban megvolt (ld. idősebb Plinius, Ovidius, Petronius, Apuleius, stb.) a varázslást űző, éjjelente repkedő, emberek húásával és vérével táplálkozó nő, a strix vagy striga képzele. A germán népeknél is, mielőtt római, majd keresztény befolyás alá kerültek, már kialakult a boszorkánynak, mint titokzatos, félelmetes, emberevő nőnek a képe. A korai középkor különböző joggyűjteményei és törvényei (pl. Lex Salica, Lex Longobardorum, Karoling-capitulárek, stb.) egyértelműen erről tanúskodnak. Az emberevő éjjeli boszorkány, amely akár repülni is képes, beletartozott a hagyományos népi hiedelmek világába. Emellett egészen sokáig élt a női alakban megjelenő éjszakai „jó tündérek” képzele (pl. a német területeken Holle anyó alakja, Szicíliában a „kívülről jött hölgyek”, a dona de fuera motívuma) is. Ezeket azonban nem tévesztették össze a boszorkányokkal, hiszen azok emberi lények, s természetüknél fogva gonoszak, a „tündérek” viszont természetfölötti lények, és alapvetően jók. Voltaképpen őriző és nem

pusztító lények. Európában tehát a mindennapi életben főbb vonásaiban változatlanul továbbélt egy kereszténység előtti, a pogány világképben gyökerező hiedelemvilág. Az egyház hosszú ideig a boszorkányok és a tündérek létét egyaránt tagadta. Később azonban a népi hiedelemvilágban pozitív szerepet játszó tündérek képzetét éppúgy diabolizálták, ahogyan a boszorkányokét.

Az előzmények áttekintése után az utolsó fejezet a kora újkori nagy boszorkányüldözés kialakulását taglalja. A szerző az üldözések okai közül a legfontosabbnak a 16–17. századi falusi társadalom növekvő feszültségeit, a hagyományos struktúrák felbomlását és a sztereotípiák makacs természetét tartja. Állításait most is példák sorával támasztja alá. Megállapítja, hogy a tömeges boszorkányüldözések csak az egyházi-értelmisségi elit hatósági fellépésével következtek be. A boszorkányokról alkotott gazdag népi hiedelmek ellenére a nép körében sehol sem alakult ki nagyarányú üldözés. Ilyen aspektusból nézve a boszorkányvadás lényegében egy intellektuális hisztéria termékei voltak. A könyv magával a nagy boszorkányüldözéssel már nem foglalkozik. Erről csak annyit mond, hogy Nyugat-Európában az üldözés a 16. század vége felé tetőzött, s 1680-ra úgyszólván be is fejeződött. A boszorkányüldözés kizárólag nyugati jelenség volt, az ortodox kereszténység világát nem érintette.

Könyve végén Norman Cohn a nagy boszorkányüldözés mozgató erőinek minden részletében pontos ismeretéhez szükséges további történeti kutatások fontosságára hívja fel a figyelmet, hogy érthetőbbé váljon az európai történelem egy, még mindig igen rejtélyes epizódja, amikor ártatlan emberek tömegeit ölte meg egy hivatali–egyházi gépezet régi toposzokra épülő, ám igaznak vélt hiedelmekhez igazodva.